

Ofelya Piriyeva¹¹⁷

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN İŞLƏNMƏ FUNKSIYALARI

Dilimizdə nitq hissələri iki qrupa bölünür: əsas nitq hissələri və köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələri dedikdə isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və feil nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələri isə ədat, modal sözlər, qoşma, bağlayıcı və nidadır. Sadaladığımız hər bir nitq hissəsinin morfoloji xüsusiyyətləri vardır ki, bu cəhətlərinə görə onlar təhlil olunur və əsas və köməkçi nitq hissələri adlı iki qrupdan birinə daxil edilir. Deməli, bütün nitq hissələrinin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Köməkçi nitq hissələrindən biri olan bağlayıcıların da morfoloji xüsusiyyətləri ilə bərabər, sintaktik və semantik cəhətləri vardır. Bağlayıcıların əsas funksiyası sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdır. “Bağlayıcı dildə çox mühüm rol malik olan nitq hissəsidir, lakin əsas yox, köməkçi nitq hissəsidir. O, cümlədə müəyyən vəzifə daşıyır, lakin cümlə üzvü olmur. Bağlayıcı ayrılıqda lüğəvi mənaya malik müstəqil söz olmadığı üçün söz yaradıcılığında iştirak etmir, yəni sözdüzəldici şəkilçi qəbul edib, başqa nitq hissəsinə çevrilə bilmir. Bütün bunlara əsasən bağlayıcıya belə tərif vermək olar: söz birləşməsinin və cümlənin tərkibindəki sözlər, birləşmələr, cümlələr və cümlə qrupları arasında sintaktik-məntiqi əlaqə yaradan, lakin lüğəvi mənası olan, müstəqil bir söz kimi cümlə üzvü ola bilməyən köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir” (1, s. 228).

Demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı yekdilliklə bağlayıcının əlaqə yaradan, bağlayıcı funksiyasına sahib olan köməkçi nitq hissəsi hesab edirlər. “Azərbaycan dilində çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də bağlayıcıdır. Bağlayıcılar sadə cümlənin söz-formaları, mürəkkəb cümlənin tərəfləri, mətnin komponentləri cümlələr arasında məntiqi-qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edir və tərəfləri bir-birinə bağlamaqla konstruksiyanın tamamlanmasını şərtləndirir” (2, s. 60). “Sözlər, cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir. Bəzən bağlayıcılar ayrı-ayrı müstəqil cümlələri, abzasları, hətta mətnin müxtəlif hissələrini bir-birinə bağlayır” (3). Gətirilmiş sitatlarla əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bağlayıcıların bir nitq hissəsi kimi əsas funksiyası sözləri və cümlələri bir-birinə bağlamaqdır. S.Hüseynova bağlayıcılardan bəhs edərkən belə yazır: “bağlayıcılar köməkçi nitq hissələrindən biri kimi morfolojiyaya aiddir. Lakin onların bir sıra sintaktik vəzifə daşıdıqları da danılmazdır. Bağlayıcılar qrammatik, semantika, sintaktik vəzifəsinə və quruluşuna görə təsnif edilir. Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki qismə ayrılırlar.

- 1) tabelilik bağlayıcıları;
- 2) tabelilik bağlayıcıları” (4, s.131).

Qeyd edək ki, bağlayıcıların sintaktik vəzifəsi onların semantikasi ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə bağlayıcıların mənə növlərindən bəhs olunarkən tabelilik və tabelilik əlaqəsinə əsaslanaraq onların mənə qruplarına bölünür. Ancaq bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün onların leksik mənası yoxdur, yəni onlar cümlələri, mətnləri bir-birinə bağlayarkən müəyyən mənə qruplarına bölünür, təklildə isə bağlayıcılar heç bir semantik yük daşıya bilmir. F.Zeynalov bu haqda yazır ki, “Tabelilik və tabelilik bağlayıcılarını mənə qruplarına bölmədən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, burada qrammatik mənə ilə leksik mənanın sərhəddini müəyyənləşdirmək məsələsi ortaya çıxır. Bağlayıcıların mənəyə görə bölgüsünə şərti yanaşmaq lazımdır. Köməkçi nitq hissələri kimi bağlayıcıların da nominativ leksik mənası olmadığı üçün, söhbət onların öz mənə bölgüsündən yox, söz birləşməsi və cümlələri, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələri birləşdirdikdən sonra meydana çıxan mənə çalarlıqlarının bölgüsündən getməlidir” (5, s. 272).

Tabelilik bağlayıcılarının əlaqələndirdiyi dil vahidləri bir-biri ilə bərabər hüquqlu olur, yəni biri digərindən asılı olmur. Hər ikisi arasında eyni əlaqə olur. Tabelilik bağlayıcıları həmcins üzvlər, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında olur. Q.Kazımov tabelilik bağlayıcılarının mənə qruplarından bəhs edərkən onları dörd qrupa bölür:

- 1) Birləşdirmə bağlayıcıları;
- 2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları;
- 3) Bölüşdürmə bağlayıcıları;
- 4) Aydınlaşdırma bağlayıcıları (6, s. 357-362).

B.Xəlilov tabelilik bağlayıcılarının mənə qruplarından danışarkən onları altı mənə qrupa bölür. Belə ki, Q.Kazımovun bölgüsündən fərqli olaraq o, mənə qrupuna iştirak və inkarlıq bağlayıcılarını da daxil edir (7, s. 303). Biz də tabelilik bağlayıcılarının mənə növlərindən bəhs edərkən onları altı qrupa böləcəyik. Q.Kazımov iştirak və inkarlıq bağlayıcılarını birləşdirmə bağlayıcıları kimi versə də, inkarlıq bağlayıcılarının semantikasında inkarlıq, iştirak bağlayıcıların da isə iştirak məzmunu vardır. Onların daşdığı mənə qruplarına müvafiq olaraq tabelilik bağlayıcılarının altı qrupa bölünərək təhlil edilməsinin tərəfdarıyıq.

Müasir Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcıları aşağıdakı mənə qruplarına bölünür.

1) Birləşdirmə bağlayıcıları: *və, ilə*. Bu bağlayıcıların əsas semantik yükü cümlələri, mətnləri bir-biri ilə birləşdirməkdir. *İlə* bağlayıcısı yalnız həmcins üzvləri birləşdirə bildiyi halda ondan fərqli olaraq *və* bağlayıcısının sintaktik vəzifəsi daha genişdir o həm həmcins üzvləri bir-biri ilə birləşdirir, həm də tabeli mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn, *Oktay ilə Humay olimpiyadada qalib gəldilər*. Bu cümlədə *ilə* bağlayıcısı həmcins üzvləri – Oktay və Humayı bir-birinə bağlamışdır. Nitq prosesində ünsiyyət qurulan zaman bəzən iki və daha artıq cümləni və hətta böyük mətnləri bir-biri ilə birləşdirmək lazım gəlir ki, bu zaman *və* bağlayıcısından istifadə edilir. *Oktay və Humay olimpiyadada qalib gəldilər*. *Doğma vətənim günü-gündən çiçəklənir və ölkəmiz dünya miqyasında tanınan ölkələrdən birinə çevrilir*. Birinci cümlədə həmcins üzvlər arasında *və* bağlayıcısı işlənmiş, ikinci cümlədə isə *və* bağlayıcısı iki sadə cümləni bir-biri ilə birləşdirməklə tabeli mürəkkəb cümlə yaranmışdır.

2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin, isə, fəqət, halbuki və s.*

Bu bağlayıcılar sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələrini bağlayarkən qarşılaşdırma mənası yaradır. Belə ki, qarşılaşdırma bağlayıcılarının işləndiyi cümlədə iki tərəfin bir-biri ilə qarşılaşdırılması aydın şəkildə ifadə olunur. Qarşılaşdırma bağlayıcıları bir-birinə əkslik təşkil edən iki tərəfi bir-birinə bağladığı üçün onların semantikasında qarşılaşdırma anlamı vardır. Q.Rüstəmov qarşılaşdırma bağlayıcılarının yaratdığı mənadan bəhs edərkən qeyd edir ki, “Bu qrupa daxil olan bağlayıcılar sadə cümlənin həmcins üzvlərində tabeli mürəkkəb cümlənin və mətnin komponentlərində ifadə olunmuş müəyyən əlamət, keyfiyyət və təsəvvürləri qarşılaşdırma yolu ilə bağlamağa xidmət edir” (2, s. 69). Məsələn, *Qonaqların gələcəyini bildirdi, ancaq nə vaxt gələcəklərindən xəbəri yox idi. Həyatı gözlədiyindən də çətin idi, lakin o gələcəyə ümidlə baxırdı*. Qarşılaşdırma bağlayıcıları bir-birini asanlıqla əvəz edə bilərlər. “Lakin bağlayıcısı bağladığı cümlə üzvlərinin və eləcə də bir-birinə üzvi

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

surətdə bağlanmış cümlənin mənası ilə əlaqədar bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu bağlayıcı qarşılaşdırma, inkaretmə məzmunu ilə yanaşı, sadalanan həmcins üzvlərin mənasını, məzmununu daha da qüvvətləndirməyə, bu və ya digər xüsusiyyəti fərqləndirməyə xidmət edir” (2, s. 70).

İsə bağlayıcısı da qarşılaşdırma bağlayıcısıdır. Q.Rüstəmov isə bağlayıcısından bəhs edərkən yazır ki, “qeyd etmək lazımdır ki, *isə* bağlayıcısı işlənmə yerinə görə digərlərindən fərqlənir. Qarşılaşdırma məzmunu bildirən bağlayıcıların bəziləri bağladığı cümlələr və yaxud həmcins üzvlər arasında işləndiyi halda, *isə* bağlayıcısı ikinci cümlənin obyektindən sonra gəlir” (2, s. 72). Belə ki, *Hava soyuq idi, ancaq uşaq nazik paltar geymişdi*. Bu cümlədə ancaq bağlayıcısı *uşaq* obyektindən sonra gəlir. Eyni cümləni *isə* şəkilçisi ilə versək, *isə* şəkilçisi *uşaq* sözündən sonra gələcək. Məsələn, *Hava soyuq idi, uşaq isə nazik paltar geymişdi*.

3) Bölişdürmə bağlayıcısı: ya, ya da, gah, gah da, yaxud, istər, istərsə, və ya. Məsələn, *Sən ya mühəndis olmalı idin, ya da həkim, başqa yolun yox idi. Dünənki məclisdə gah cavanlar, gah da qocalar şeir söyləməklə bir-biri ilə bəhsə girirdilər. İstər kişi olsun, istərsə də qadın onların hər biri üçün şərəflə yaşamaq çox vacibdir*.

4) İştirak bağlayıcısı: həm, həm də, habelə, həmçinin, hətta və s.

Həm anam, həm də atan mənimlə razı olduqlarını bildirdilər. Əhmədin toyunda bütün dostları, hətta onların ailələri iştirak edirdi.

5) İnkərlıq bağlayıcısı: nə, nə də, nə də ki və s.

Nə qız oğlanı danışırdı, nə də oğlan qızı dindirirdi. Bizə indi nə sənin, nə də ki dostunun köməyi lazım deyil.

6) Aydınlaşdırma bağlayıcısı: yəni, yəni ki, məsələn.

Sən bu işdən xəbərsizsən, yəni nə olduğunu bilmürsən.

Dilimizdə işlədilən tabelilik bağlayıcısı tabeli mürəkkəb tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır və onun bir-birinə bağladığı hissələrin biri digərindən asılı olur. Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlənin tərkibindəki dil vasitələrini bir-biri ilə bağlamaqla yanaşı, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrini bir-biri ilə bağlayır. Tabelilik bağlayıcıları tabesizlik bağlayıcılarından fərqli olaraq ancaq tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-biri ilə bağlayır. Elə bu zaman tabeli mürəkkəb cümlədə işlənən tabelilik bağlayıcılarının mənə qrupları yaranır. Tabelilik bağlayıcılarının hansı mənəni ifadə etməsindən asılı olmayaraq onların işləndiyi cümlədə bir tərəf digər tərəfdən asılı olur və asılı tərəf əsas tərəfdəki mənəni izah edib aydınlaşdırır. Tabelilik bağlayıcılarının aşağıdakı mənə qrupları vardır.

1) Aydınlaşdırma bağlayıcısı: ki, belə ki.

Məktubda o da yazılmışdı ki, səhər səhər xarici qonaqlar gəlib çatacaqlar. Bütün işlər aydınlaşdırılmalı idi, belə ki, şübhəli insanlar çox idi.

2) Səbəb bağlayıcısı: çünki, ona görə ki, odur ki və s. Səbəb bağlayıcılarından yazılı və şifahi nitqdə ən çox istifadə ediləni *çünki* bağlayıcısıdır. *Atasının son sözləri onu göz yaşlarına qarşq etdi, çünki bu onun vəsiyyəti idi. Kəndə gedən bütün yollar bağlanmışdı, ona görə ki, axşam sel bütün körpüləri dağıtmışdır*.

3) Şərt bağlayıcısı: əgər, hərəgah, indi ki və s.

Əgər düşməni işğal etdiyini ərazilərimizi tərk etməsə, biz torpaqlarımızı azad etmək üçün digər vasitəyə əl atmalı olacağıq. İndi ki, işlər bu qədər çətinləşdi, əsl günahkarın kim olduğunu siz də biləcəksiniz.

4) Güzəşt bağlayıcısı: hərçənd, hərçənd ki, madam, madam ki, və s.

Hərçənd bütün işlərimiz tamamlanmamışdı, yəni də bizi məzuniyyətə göndərəcəklər. Madam ki, bizi günahkar bilir, onda biz ona kömək etməyi düşünmürük.

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri içərisində ən çox istifadə olunandır. Onlar sintaksisdə cümlələr, abzaslar və mətnlər arasında əlaqə yaradır, onları bir-birinə bağlayır. Cümlələr, abzaslar, mətnlər arasında mövcud olan mənə əlaqələrini bir-biri ilə əlaqələndirir və bağlayır. Belə olan halda həmin bağlayıcılar müəyyən mənə ifadə etmək imkanı qazanır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

2. Rüstəmov Q. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 160 s.

3. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Komekci-nitq-hisseleri.pdf>

4. Hüseynova S. Ərəb dilçiliyində və Azərbaycan ərəbşinəsində bağlayıcıların müqayisəli tədqiqinə dair. Bakı: BDU İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2008, № 9, s.131-141

5. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.

6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.

7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papyrus NP, 2016, 352 s.

Açar sözlər: bağlayıcı, mənə qrupları, sintaktik vəzifə

Key words: conjunction, meaning group, syntactic task

Ключевые слова: конъюнкция, смысловая группа, синтаксическая задача

Function of conjunction in Azerbaijani language

Summary

The article deals with conjunction, one of the supporting parts of the contemporary Azerbaijani language. In Azerbaijani language, conjunction create links between sentences and texts, and connect them to each other. At this point, conjunction are able to express a certain meaning. Note that conjunctions do not mean any meaning separately. They can only express the meaning within sentences, texts.

Функции конъюнкция на азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается конъюнкция, одна из опорных частей современного азербайджанского языка. В азербайджанском языке конъюнкция создает связи между предложениями и текстами и соединяет их друг с другом. В этот момент конъюнкция способна выразить определенный смысл. Обратите внимание, что союзы не означают никакого значения отдельно. Они могут выразить смысл только в предложениях, текстах.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva